

УДК 37.013

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ КОНТЕКСТІ

Харченко С. Я., Рассказова О. І.

У статті висвітлено основні тенденції становлення категоріальної основи соціально-педагогічних досліджень, детерміновані поступом самої науки, а також розвитком суспільства, виокремленням у ньому нової дослідницької проблематики. Встановлено, що останнім часом у категоріальному апараті соціальної педагогіки акценти почали зміщуватися на розробку досить нових для цієї науки категорій (соціальність, суб'єктність, соціальна ситуація розвитку, соціальна взаємодія).

Ключові слова: понятійний апарат соціальної педагогіки, соціальність, суб'єктність, соціальна ситуація розвитку, соціальна взаємодія.

В статье освещены основные тенденции становления категориальной основы социально-педагогических исследований, детерминированные развитием самой науки, а также формированием общества, выделением в нем новой исследовательской проблематики. Установлено, что в последнее время в категориальном аппарате социальной педагогики акценты начали смещаться на разработку достаточно новых для этой науки категорий (социальность, субъектность, социальная ситуация развития, социальное взаимодействие).

Ключевые слова: понятийный аппарат социальной педагогики, социальность, субъектность, социальная ситуация развития, социальное взаимодействие.

The article highlights the main trends in the formation of conceptual framework for socio-pedagogical research determined by the progress of the science itself and society development, appearance of new problems for research in it. It has been established that recently in the conceptual framework of social pedagogy the foci have moved toward quite new categories for this science (sociality, agency, social situation of development, social interaction).

Key words: conceptual framework of social pedagogy, sociality, agency, social situation of development, social interaction.

В умовах загострення економічних, політичних, соціальних проблем в Україні у 90-х рр. ХХ ст. виникла необхідність в обґрунтуванні вітчизняної концепції соціальної педагогіки – науки, спрямованої на сприяння соціалізації особистості, підготовку індивідів, соціальних груп, усього суспільства до вирішення численних життєвих проблем. Соціальна педагогіка як наука, проблематика якої актуалізувалася на зламі століть, вже більше двадцяти років розвивається на вітчизняному ґрунті, оскільки за своєю суттю відповідає потребам молодого українського суспільства як фундаментальний магістральний напрям науково-педагогічного забезпечення духовного розвитку усіх суб'єктів соціальної взаємодії: індивідів, соціальних груп, суспільств. Вибудовуючи свій зміст на гуманістичній основі, соціальна педагогіка виступає важливим регулятором відносин у системі "особистість – суспільство".

За період становлення соціальної педагогіки в Україні було зроблено значні кроки у розробці базових методологічних питань цієї науки, відбулося її оформлення як галузі практичної діяльності. Завдяки працям вчених, які знаходилися біля витоків вітчизняної соціальної педагогіки та сприяли її становленню й розвитку (О. Безпалько, В. Бочарова, Н. Бурая, І. Зверева, А. Капська, Л. Коваль, Г. Лактіонова, Л. Міщик, А. Рижанова, С. Харченко та ін.), соціальна педагогіка набула ґрунтовної розробки як самостійна наукова галузь. Наслідком узагальнення результатів наукового пошуку й досвіду соціально-педагогічної практики стало узагальнення категорій соціальної педагогіки як найбільш

фундаментальних понять, які відображають суттєві властивості й взаємовідношення явищ соціальної дійсності та пізнання. Серед таких категорій основними є: соціалізація, соціальне виховання, соціальний досвід, соціальна адаптація, соціальне середовище, агенти, чинники та механізми соціалізації, соціальний педагог, соціально-педагогічна діяльність тощо.

Загальновідомо, що соціальна педагогіка є наукою інтегративною, яка доволі широко оперує у своєму категоріальному апараті термінами й поняттями інших наук, наповнюючи їх специфічним змістом. Це, з одного боку, полегшує вирішення категоріальних питань даної науки, оскільки частина її базових понять вже добре розроблена у межах інших наук, з іншого – зумовлює необхідність усталення термінологічної бази соціальної педагогіки з урахуванням її особливої проблематики. Тож сьогодні ще активно відбувається формування категоріального апарату соціальної педагогіки, що детермінується як безпосередньо змістом та проблематикою наукових досліджень, так і опосередковано – тими суперечностями, які супроводжують розвиток суспільства й визначають напрям та динаміку соціальних й освітніх процесів у ньому.

Відзначимо, що останнім часом в категоріальному апараті соціальної педагогіки акценти почали зміщуватися на розробку досить нових для цієї науки, проте вже широко визнаних у науковому світі, взаємопов'язаних категорій (соціальність, суб'єктність, соціальна ситуація розвитку, соціальна взаємодія), актуалізація яких зумовлена пошуком нових підходів до вивчення соціально-педагогічних проблем, необхідністю поглиблення та конкретизації предмета соціальної педагогіки, потребою у новому науковому погляді на сутність і структуру соціальних та освітніх систем і процесів, які вона вивчає.

За твердженням О. Титової, найважливішим методологічним підґрунтям одержання нового науково-педагогічного знання стає визначений понятійно-термінологічний апарат [12], тому у даній статті ми зосередили дослідницьку увагу на висвітленні основних тенденцій розвитку понятійно-термінологічного апарату, за допомогою якого можливо адекватно описувати соціально-педагогічну проблематику, що постійно оновлюється в умовах змінюваного суспільства.

На нашу думку, ключовою серед досліджуваних сьогодні у соціальній педагогіці категорій є соціальність. Розгляд проблеми соціальності з соціально-педагогічних позицій був започаткований одним із засновників соціальної педагогіки П. Наторпом, який, за даними сучасної дослідниці Н. Глованової, ще в перші десятиліття ХХ ст. у своїх працях "Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності" та "Культура народу і культура особистості" систематизував поняття та категорії соціальної педагогіки, а як предмет нової науки виділив соціальні умови освіти та освітні умови соціального життя [3, с. 52].

Можемо стверджувати, що проблематика соціальності почала обговорюватися у соціальній педагогіці майже від початку її становлення як науки. На жаль, праці П. Наторпа, зокрема і його книга "Соціальна педагогіка. Теорія виховання волі на основі спільності", ще й до сьогодні залишаються в основному недоступними для широкого кола вітчизняних читачів за відсутності сучасного адекватного перекладу німецького першоджерела. Наведене ж у багатьох наукових розробках (зокрема Н. Голованова, І. Марвіна) посилання на переклад А. Громбаха 1911 року трактує зміст німецького слова "Gemeinschaft" (спільнота, співтовариство, суспільство, колектив, соціальна єдність, соціальність) [13] як спільність, тоді як у контексті проблем сьогодні це поняття виявляється більш відповідним дефініції "соціальність".

До речі, аутентичний та більш близький до сучасної проблематики зміст слова "Gemeinschaft" можна простежити у сучасних перекладах праць інших німецьких дослідників. Так, у наведеному у дисертації І. Гордєєвої аналізі концепції Ф. Теніса поняття "Gemeinschaft" визначається як один з можливих типів соціальності [4, с. 18], основою якого, на думку О. Грицанова, В. Абушенко, Г. Євелькіна, Г. Соколової, О. Терещенко є сутнісна воля (цілісно-самодостатня воля, суб'єктом якої є самість), співвіднесена з властивим їй мисленням, безпосередньо втілена у дії [11].

Сьогодні по-новому можна зрозуміти деякі вислови П. Наторпа, наведені у його концептуальній для становлення соціальної педагогіки науковій праці.

Наприклад: "... людина стає людиною тільки завдяки людській соціальності" або "Наука про виховання може обрати помилковий шлях при досягненні своєї мети, якщо не визнає за основне положення і не поставить на перше місце ту думку, що без соціальності взагалі не було б і виховання" [9, с. 3].

Останнім часом питання дослідження соціальності як комплексу соціальних характеристик особистості, що розвиваються у процесі виховного впливу на людину у суспільстві, почали активно порушуватися у науці. Подібним чином цю проблематику розглядають не тільки філософи: Б. Паригін, М. Калашников, О. Калашникова, а й представники інших галузей науки, зокрема: соціальної педагогіки – А. Мудрик. Учені вивчають проблему взаємодії особистості та суспільства у контексті входження людини у соціальне середовище через механізм пристосування-уособлення до соціальних цінностей, використовуючи термін "ідентифікація" для позначення цього двоєдиного процесу, результатом якого і є набуття людиною соціальності.

Перші згадування поняття "соціальність" у контексті його розуміння як результату соціального виховання належать зарубіжним ученим Л. Мардахаєву, В. Нікітіну, які наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. розкрили цю дефініцію в авторських посібниках із соціальної педагогіки.

Дещо пізніше ця категорія почала вживатися й у вітчизняних джерелах: у докторському дисертаційному дослідженні та монографії А. Рижанової, монографії С. Харченка; періодичних наукових виданнях (Т. Алексеєнко, Н. Лавриченко, О. Рассказова, А. Рижанова, О. Пахомова, С. Харченко та ін.). Вивчення довідкової літератури з соціальної педагогіки також демонструє наявність поняття "соціальність" у категорійній канві науки. Свідченням актуалізації зазначеної категорії у понятійному апараті вітчизняної науки є те, що у виданні 2012 року "Енциклопедії для фахівців соціальної сфери" за загальною редакцією І. Звереві висвітленню поняття "соціальність" присвячено ґрунтовну статтю за авторством А. Рижанової [7, с. 98–101].

Ідеї вчених створили підстави для визначення соціальності у межах соціальної педагогіки як інтегрованого результату процесу соціального виховання, набуття людиною здатності до взаємодії з соціальним світом, що базується на ідеях самозбереження соціуму, людства в цілому, єдності людей різних національностей, класової належності, соціальних груп. У структурі соціальності людини поєднуються соціальні знання й уміння (когнітивна складова), соціальні цінності (ціннісна складова), соціальні якості, здатність до виявлення соціальних емоцій (емоційно-особистісна складова), стратегії поведінки в суспільстві, суб'єктність (діяльнісно-поведінкова складова).

Однією з базових категорій, за допомогою яких досліджуються питання, безпосередньо дотичні до проблематики соціальності, є суб'єктність. Дослідження суб'єктності становлять предмет постійного наукового інтересу вітчизняних учених-педагогів, що набуває гострої актуальності в умовах сьогодення та має значну історію розробки, пов'язану з іменами Б. Ананьєва, П. Блонського, Л. Божович, Л. Виготського, З. Карпенко, О. Киричука, С. Рубінштейна, які з позицій аксіологічного та діяльнісно-особистісного підходів до духовно-морального розвитку особистості стверджували, що сама людина у процесі творчої життєдіяльності стає суб'єктом власного розвитку, наголошуючи на рушійній силі суб'єктності для розвитку людства, для пізнання людиною самої себе і світу.

М. Боритко, відзначаючи сутність суб'єктного начала в людині, пов'язує його з соціальністю. "Якщо особа й індивідуальність – це два способи буття в суспільстві, – пише автор, – то суб'єктність ми уявляємо як єдність цих двох аспектів. Насправді, не слід стверджувати своє самозростання, не будучи виділеним із середовища, але також не видається можливим конструктивне самоутвердження без ідентифікації з середовищем" [1]. Ця думка підтримується й О. Севастьяновою, яка зазначає, що виховний процес, а отже, і процес формування суб'єктних якостей особистості має розглядатися в контексті соціальності [10, с. 15].

Тісний взаємозв'язок між соціальністю та суб'єктністю людини підтверджують й інші дослідження з питань розвитку особистості, її суб'єктності та духовності (Б. Ананьєв, С. Ахієзер, А. Бездидько, Т. Власова, З. Галич, Т. Гуцїна,

В. Зінченко, І. Кондаков, В. Курило, В. Петровський, С. Савченко, Е. Сайко, В. Слободчиков, О. Сухомлинська, Г. Шевченко).

Аналіз праць вчених дає нам підстави для узагальнень щодо співвідношення суб'єктності та соціальності. Так, особливої уваги заслуговує той факт, що суб'єктна особистість – це не сам індивід, а його певний ситуативний стан. Суб'єктність не є постійною якістю або характеристикою, вона може з'являтися, а може зникати у життєдіяльності одного і того ж самого індивіда. Ця властивість відрізняє суб'єктність від соціальності, оскільки остання характеризується більшою стійкістю та стабільністю існування у структурі особистості – одного разу увійшовши до соціального світу, людина, як правило, вже не втрачає цієї здатності протягом усього свого життя. Тому суб'єктність, прояв якої залежить від психологічних, соціальних, просторових, часових умов, може розглядатися як ситуативний прояв соціальності, її "відблиск", у якому відбивається її якість. Виходячи з цього, можемо стверджувати, що через вивчення суб'єктності, яка дотепер є більш розробленою у педагогічній та соціально-педагогічній науці, можливо оцінити, у тому числі й параметрично, соціальність людини.

Крім того, відзначимо, що особистість, якій притаманна суб'єктність, є носієм певних дієвих характеристик, виступає джерелом діяльності, має мотив цієї діяльності, володіє задумом і засобами для її реалізації, зацікавлена в її результатах і несе за них відповідальність. З цих позицій соціальність особистості є умовою прояву нею у певних ситуаціях суб'єктності; ступінь ситуативного прояву суб'єктності можна побачити та виміряти за допомогою визначених параметрів (мотивованість, цілеспрямованість, наполегливість, відповідальність, результативність тощо), які, проте, не дозволяють повністю оцінити параметрично саме джерело суб'єктності – соціальність, якщо не внести до їх переліку такі виміри особистості, як соціальна спрямованість, гуманність, прихильність до тих, хто оточує, здатність до врахування суспільних інтересів тощо.

Розгляд суб'єкта як індивідуальності, яка у процесі життя нарощує власний суб'єктний потенціал, спрямований на самоствердження у суспільстві, відкриває дихотомічний бік та дискусійну природу співвідношення "соціальність – суб'єктність", у якому віддзеркалюються усі суперечності колізії "особистість – спільнота", що, на думку Л. Гриценко, "при інтегративному підході вирішується через їх поєднання у виховному процесі і є єдністю безперервного та дискретного" [5, с. 53]. Учена наголошує, що "виховання складається з низки ситуацій (колізій), які можуть вирішуватися так, щоб сприяти розвитку особистості чи спільноти... у цілому, це завжди приводить до підвищення рівня розвитку як особистості, так і спільноти... У спільноті, що перебуває на високому рівні організованості (колективі), інтелектуальне, моральне, емоційне поля не є простою сумою відповідних індивідуальних полів її членів. У такій спільноті будь-яке поле вбирає в себе все найкраще, що є у членів спільноти, нівелюючи наявні в них недоліки" [5, с. 53]. Отже, виховання, як специфічний вид спільної людської діяльності, а особливо соціальне виховання, створює умови для розвитку соціальності особистості через стимулювання її суб'єктності, і навпаки.

У сучасній науці актуалізуються результати глибокої методологічної рефлексії вітчизняних представників психолого-педагогічної науки: Л. Виготського, який багато в чому спирався на ідеї Ж. Політцера, і його однодумців та послідовників (О. Леонт'єв, А. Лурія, Б. Паригін, С. Рубінштейн та ін.). Колективна соціальна діяльність людини, її інтерпсихічні функції розглядалися ними як первинні відносно процесу розвитку в людини індивідуальних форм діяльності та інтрапсихічних функцій, що дозволило вченим висунути ідею про природну соціальність дитини й видозміну форм цієї соціальності у процесі онтогенезу. Зовнішня соціальність (соціальне середовище і соціальна взаємодія) розумілася як умова прояву внутрішньої соціальності (соціальної сутності) людини, що через спілкування, спільну діяльність, соціальне пізнання і соціальне виховання у цілому сприяє перетворенню зовнішньої активності особистості на внутрішньоопсихічну, зовнішніх вимог – на внутрішні самообмеження.

У зв'язку із зазначеним, розкриті вище погляди на сутність та структуру соціальності й суб'єктність особистості можуть бути наближені до певних соціально-педагогічних умов, що складаються у конкретній соціальній ситуації

розвитку. Ідея соціальної ситуації розвитку була сформульована ще Л. Виготським як система відносин між дитиною певного віку й соціальною дійсністю, як "вихідний момент" для усіх динамічних змін, що відбуваються у розвитку дитини протягом конкретного періоду та визначають цілком і повністю ті форми й той шлях, за яким дитина набуває нових властивостей особистості [2]. Уточнюючи це положення Л. Виготського, В. Давидов відзначає, що "соціальна ситуація розвитку – передусім ставлення дитини до соціальної дійсності. Але саме таке ставлення й реалізується за допомогою людської діяльності" [6]. Погоджуючись з тим, що соціальне відношення реалізується за допомогою діяльності, хоча й не обмежується нею, підкреслимо значення шкільної навчальної діяльності у розвитку соціальності дитини.

Сучасні вчені трактують соціальну ситуацію розвитку як специфічний для кожного вікового періоду соціокультурний контекст, таке освітнє середовище, що визначає спосіб життя, досвід діяльності, систему відносин, переживань, соціальні ролі, внутрішню позицію, властивості особистості, важливі психічні новоутворення певного віку [8, с. 222–223]. Розрізняють соціальну ситуацію розвитку та ситуацію соціального розвитку, розглядаючи останню як сукупність специфічної для кожного віку й наявного соціального досвіду системи стосунків суб'єкта у соціальній дійсності та особливостей виконання ним соціальних ролей відносно його статусу у соціальному середовищі [8, с. 221]. Очевидно, що обидва визначення є взаємопов'язаними й віддзеркалюють зовнішній та внутрішній аспекти розуміння сукупності обставин, у яких та під дією яких й відбувається набуття соціальності конкретною особистістю, проте відмінним є результат розвитку: у першому випадку – загальний розвиток особистості, набуття індивідуальності, створення внутрішньої бази для повноцінної соціальної взаємодії; у другому – розвиток зовнішніх ознак соціальності – характеристик, що забезпечують та віддзеркалюють ступінь та характер участі людини у суспільному житті.

У цілому ж, підсумовуючи результати проведеного дослідження, можемо зазначити, що сьогодні у розвитку соціальної педагогіки як науки виявляються явні тенденції, що визначаються й поступом самої науки, й розвитком нової проблематики життя, дослідження якої потребує оновлення і розширення методологічної бази соціальної педагогіки, включення до її апарату категорій, здатних комплексно і чітко окреслити, висвітлити та деталізувати складні соціально-педагогічні проблеми сьогодення.

Вважаємо, що створення в суспільстві сприятливих умов для розкриття соціально цінного потенціалу кожної особистості має базуватися на розумінні того, що велика інформаційна насиченість сучасного світу детермінує зростання значення соціальної взаємодії для індивідуального розвитку людини, актуалізує її спроможність до міжособистісних та надособистісних контактів як умови повноцінного входження індивіда у суспільство, що визначається рівнем розвитку її соціальності.

Розвиток соціальності людини здійснюється шляхом включення її до соціальної взаємодії у процесі соціального виховання, що забезпечує набуття нею соціального досвіду, удосконалення соціально значущих і соціальних якостей, засвоєння соціальних емоційних реакцій, людських цінностей, напрацювання різних форм самовиявлення в різних видах соціальної поведінки, усвідомлення себе суб'єктом власної діяльності й відбувається в певній соціальній ситуації розвитку, пов'язаній з соціальними характеристиками самої особистості, а також умовами, що створюються у соціальному середовищі завдяки дії різноманітних чинників.

Оновлення методологічної бази науки, з одного боку, відкриває широке поле для подальших теоретичних досліджень, поглиблення рівня опрацювання соціально-педагогічних проблем через впровадження до наукового обігу низки дотичних до проблематики соціальності категорій – "соціальний факт", "соціальне середовище", "соціальне життя", "соціальна дія", "соціальна єдність", "солідарність", "грумада", "соціальна індивідуальність", "самість". З іншого, має практичний сенс у напрямі оптимізації та упорядкування методологічної критеріальної бази соціально-педагогічних досліджень шляхом деталізації теоретико-

методичної розробки структури соціальності при вирішенні різних соціально-педагогічних проблем, відносно до конкретних соціальних груп.

Література

1. Борытко Н. М. В пространстве воспитательной деятельности : монография / Н. М. Борытко ; науч. ред. Н. К. Сергеев. – Волгоград : Перемена, 2001. – 181 с.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1991. – 47 с.
3. Голованова Н. Ф. Социализация и воспитание ребенка : учеб. пособие для студ. высших учебных заведений / Н. Ф. Голованова. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
4. Гордеева И. А. Коммунитарное движение в России в последней четверти XIX века : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.02 / Гордеева И. А. ; Российский государственный гуманитарный ун-т. – М., 2000. – 24 с.
5. Гриценко Л. И. Теория и методика воспитания : личностно-социальный подход : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л. И. Гриценко. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2008. – 235 с.
6. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М. : ИНТОР, 1996. – 544 с.
7. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І. Звереві. – Київ ; Симферополь : Універсум, 2013. – 536 с.
8. Заверико Н. В. Соціальна педагогіка : навч. посібник / Н. В. Заверико. – К. : Видавничий дім "Слово", 2011. – 240 с.
9. Наторп П. Социальная педагогика: Теория воспитания воли на основе общности / Пауль Наторп ; перевод А. А. Громбаха с 3-го дополненного немецкого издания. – СПб. : О. Богданова, 1911. – 360 с. – С. 3.
10. Севаст'янова О. А. Студентська молодь у контексті суб'єкт-суб'єктних соціалізаційних виховних впливів у ВНЗ / О. А. Севаст'янова // Соціальна педагогіка : теорія і практика. – 2008. – № 3. – С. 14–20.
11. Социология : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Минск : Книжный дом, 2003. – 1312 с.
12. Титова Е. В. Терминологический анализ как метод и задача исследования / Е. В. Титова // Электронное научное издание (научно-педагогический интернет-журнал); учредитель и издатель: Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена. – 2010. – № 6. – Режим доступа : <http://www.emissia.org/offline/2010/1425.htm>. – Назва з екрана.
13. Natorp Paul. Sozialpädagogik. Besorgt von Richard Pippert (7.Aufl.) / Paul Natorp. – Paderborn : Schöningh., 1974. – 420 s.